

УДК 947.78.086

Михайло СЕНЬКІВ

С 31

**МАТЕРІАЛЬНИЙ РІВЕНЬ ЖИТТЯ
ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА
(друга пол. 40 – поч. 50-х рр. ХХ ст.)**

У статті висвітлено матеріальне становище західноукраїнського селянства в умовах підготовки та здійснення насильницької колективізації, а також у перші роки існування колгоспного ладу. Аналізуючи причини низького рівня життя селян, автор наголошує, що головними з них були не стільки наслідки війни, скільки існування адміністративно-командної системи, яка перерозподіляла кошти, передусім на користь важкої промисловості і військових програм, нехтуючи інтересами трудівників.

Ключові слова: селянство, рівень життя, хлібозаготівля, державна позики, трудодень, колгоспи, індивідуальна власність.

Життєвий рівень селянства у перші післявоєнні роки був украй низьким. Радянсько-німецька війна принесла великі руйнування. Фронтний смерч двічі пройшов через Україну, де загинуло 3,9 млн. мирних жителів, 2,2 млн. було силоміць вивезено до Німеччини. У роки війни пішов із життя кожний шостий мешканець України, 10 млн. осіб втратили притулок. На руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу, понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ, майже 33 тис. колгоспів, радгоспів, МТС. Загальна сума втрат, яких зазнало населення й господарство України, становила майже 1,2 трлн. крб. [15, 330]. Відчувалася гостра потреба в житлі, одязі, продуктах харчування, в речах першої необхідності.

У той же час компартія на перший план висунула завдання відбудови народного господарства, забезпечення обороноздатності країни за умов “імперіалістичного оточення” та “холодної війни”. Поліпшення добробуту народу вважалось справою другорядною. При формуванні державного бюджету основна увага приділялася фінансуванню виробничої сфери, військово-промислового комплексу. На соціальні потреби виділялося те, що “залишалось” після багаторазових відрахувань на інші статті держбюджету. Панував “технократичний” підхід до розвитку суспільства, принизливе ставлення до селянства як до людей другосортних.

Найбільш наочно це виявилось під час голоду 1946 – 1947 рр., який охопив Східну Україну. Посуха 1946 р. значно зменшила рівень урожайності. У той же час позиція сталінського керівництва була однозначною: будь-що виконати плани державних поставок сільськогосподарської продукції. Хліб поступав у колгоспну комору і негайно вивозився до міста, на заготзерно. У європейській житниці знову запанував голод. Люди хворіли на дистрофію, часто із смертельними наслідками. Батьки залишали своїх дітей, оскільки не були у змозі їх нагодувати, мали місце випадками канібалізму. 1946 р. у 16 східних, а також Ізмаїльській і Чернівецькій областях померло 282 тис., 1947 – понад 250 тис. осіб [6, 122].

Для адміністративно-командної системи доля людини була байдужою. СРСР продовжував здійснювати експорт зерна до Болгарії, Румунії, Польщі, Чехословаччини. У квітні 1946 р. було підписано угоду про поставку Франції 500 тис.т. зерна. Експорт зернових із СРСР тільки 1946 р. склав 1,7 млн.т, що могло б стати суттєвою допомогою голодуючим в Україні. При цьому поставки здійснювалися за цінами нижче світових і переважно в кредит [6, 336].

Люди рятувалися як могли. Їхали в Західну Україну, де на той час існувало одноосібне господарство. Наймалися на роботу за харчі, обмінювали одяг на хліб, картоплю. “Добирались туди, – пише очевидець Б.Кушнір, – на відкритих залізничних платформах або зверху на товарних і пасажирських вагонах. Звідти повертались переважно на завантажених вугіллям вагонах, які йшли з

Ченстохова на Схід. Треба було добре впиратися ногами в борт платформи, триматися міцно руками, щоб не знесла повітряна хвиля, не впасти на рейки, не бути розчавленим колесами поїзда. А траплялось і таке” [8, 33].

Після звільнення регіону від фашистів широкого розмаху набула примусова кампанія мобілізації селян в Червону армію та збору коштів на будівництво танкових колон, літаків тощо. У західних областях України з лютого 1944 до кінця 1945 р. мобілізовано в Червону армію понад 750 тис. осіб [IX, 44].

Селяни не бажали воякувати за тоталітарний режим, тому чинили мобілізації впертий опір, що виразилося у масовому дезертирстві, втечах селян до лісу і приєднанні до загонів УПА. У доповідній записці секретаря Станіславського обкому КП(б)У М. Слоня вказувалося: “В Жовтневому районі, не дивлячись на використання зброї, мобілізація проходила погано – все населення до 50-ти років втікало в ліс і зовсім не з’являлося в райвоенкомат” [13, 122]. Колони призовників скоріше нагадували військово-полонених. Вони рухались до місць відправки під конвоєм і були взяті під час облав. Їх відправляли на фронт найчастіше без будь-якої військової підготовки, тому смертність таких призовників була надзвичайно високою [10, 22].

Методами, характерними для адміністративно-командної системи, здійснювався збір коштів на будівництво танкових колон, літаків тощо. Мешканці Тернопільської області змушені були внести на будівництво танкової колони “Молодь Тернопільщини” близько 30 млн. крб. Мешканці Львівщини “добровільно” здали на будівництво танкової колони “Радянська Львівщина” і авіаескадрильї “Радянський Львів” понад 20 млн. крб. Кошти населення були вкладені також у танкові колони “Радянська Ровенщина”, “Від трудящих Станіславщини”, авіаескадрильї “Ватутін”, “Вільна Дрогобиччина” та інші [VIII, 5: 2, 32; VI, 174; III, 53].

Репресивно-каральним характером відзначалася заготівля хліба та іншої сільськогосподарської продукції для фронту. У 1945 р. лише в селян Рівненщини вилучили 214 тис.ц хліба, 21,5 тис. центнерів м’яса та багато інших продуктів [IV, 13–14]. У с.

Мужеловичі Яворівського району Львівської області, щоб спонукати селян здавати хліб державі, насильно в них забирали корів [3].

Великим тягарем для селян була примусова державна позика. Збір позики серед робітників і службовців проводився під гаслом: “Трьох-чотирьохтижневий заробіток в четверту державну позичку”, а щодо селян виходили з розрахунку 300 крб. на кожний двір.

Партійно-радянський актив систематично тероризував селян, вимагаючи від них “добровільно” сплатити державну позичку. У 1945 р. колгоспниця Т. Слащенко Білорівської сільради Львівської області під тиском представників влади підписала позичку на 8 тис. крб. На другий день вона прийшла в райком партії і заявила, що не має чим платити позичку, а підписати її примусили голова сільради і уповноважений райкому [X, 131, 137]. Представники Мізоцького райкому партії Рівненської області у с. Будераж, погрожуючи арештами, конфіскацією майна, виселенням із житла, закликали селян сплатити держпозичку [XII, 133 – 135]. У Меденицькому районі Дрогобицької області, щоб примусити селян сплачувати позичку, кидали їх до льохів, морили голодом [XIII, 114 – 115].

На життєвий рівень селянства впливала переселенсько-депортаційна політика польської і радянської тоталітарних влад. Протягом 1944 – 1947 рр. сотні тисяч селян у примусовому порядку залишали рідні домівки, нажите добро, насиджені місця [14, 23]. Переселенці забирали із собою найнеобхідніше: велику рогату і дрібну худобу, свиней, коней, птицю, сільськогосподарський реманент, одяг тощо. Все інше привласнювалося державою. Переїзд був надзвичайно складним та важким. “Переселенці-українці із Польщі, – вказувалося в доповідній записці секретаря Хирівського РК КП(б)У Дрогобицької області Дуліченка на ім’я голови РНК УРСР М.Хрущова, – направляються у відкритих вагонах. Має місце на станції Хирів смертність, обмороження, падіж худоби. Картопля і овочі замерзають” [VII, 46].

Де кілька місяців переселенці жили на залізничних станціях, чекаючи своєї черги на від’їзд. В УРСР вони прибували в

переповнених вагонах, у яких тіснилось кілька сімей в антисанітарних умовах, потерпаючи від голоду. Під час транспортування часто пропадала худоба, сільськогосподарський реманент, одяг і тощо.

Уряд УРСР обіцяв переселенцям надати житло, грошову допомогу у розмірі 5 тис. крб. на одну сім'ю, виділити на кожне господарство 15 га землі, компенсувати витрати за продукти і посіви, залишені у Польщі, звільнити від податків та обов'язкових сільськогосподарських поставок на період до 1948 р. Але це не виконувалося. Траплялося, що під час розподілу не вистачало помешкань, тому переселенці змушені були будувати землянки. До 5 липня 1946 р. у Тернопільську область прибуло 37697 сімей переселенців. З них отримали житло лише 32190 родин. Навіть 1954 р. у Волинській області проживало на підселенні у місцевих жителів 2547 сімей, у землянках – 93. У Ківерцівському районі цієї ж області із 1085 сімей, які прибули до 1 березня 1946 р. з Польщі, тільки з 92 господарствами радянська влада розраховувалася за залишене майно [9, 26].

У процесі примусової колективізації сотні тисяч селян позбавлялися власності, земля; реманент, худоба, будівлі тощо передавалося колгоспам. Багато селян було замордовано, заарештовано і депортовано. Денна норма харчування в тюрмах становила 200 грам хліба. Тому серед арештованих, особливо у таборах, була дуже висока смертність. Чимало “спецпереселенців” гинуло в переповнених вагонах від хвороб, голоду та холоду. Ті, що добиралися до кінцевого пункту призначення, мали небагато шансів вижити у тяжких умовах Сибіру, не маючи засобів до існування. Депортовані трудилися на лісорозробках, шахтах, фабриках, заводах, будівництві доріг, у сільському господарстві. Їхня праця мала підневільний характер.

У жахливому становищі опинилися селяни, які стали колгоспниками. Відчужені від власності, вони перетворювалися в новітніх кріпаків. Селянам не видавали паспортів, і ті без особливого дозволу чиновників не могли залишати село. Колгоспний лад створив централізовану систему зиску і експлуатації селянства.

Важливим складником системи визиску була цінова політика. Обов'язкові поставки державі здійснювалися за твердими, набагато нижчими від собівартості цінами, встановленими державою.

Основною формою оплати праці в колгоспі був трудовень. Розміри виплат на трудовні визначалися у кінці господарського року і залежали від тієї частини продукції, яка залишалася після всіх обов'язкових відрахувань для державних поставок. На трудовень нараховували мізер. Так, у колгоспах "Новий шлях" та ім. Хрущова Кіцманського району Чернівецької області селянин за тиждень заробляв два трудовні [13, 659]. Це дуже нагадувало середньовічну урочну систему. Подібне спостерігалось в абсолютній більшості колгоспів західних областей України.

Оскільки плата селянина носила символічний характер, вони вимушені були жити головним чином за рахунок підсобних господарств. Підсобні господарства також виступали сегментом розгалуженої системи зиску і експлуатації селянства. Їхня самостійність була ілюзорною. Держава проводила щодо них грабіжницьку податкову політику. Кожний селянський двір повинен був платити податок за землю, худобу, а також поставляти державі за символічними цінами встановлену кількість м'яса, молока, яєць, шерсті та інших продуктів. Існував податок на кожне фруктове дерево, незалежно від того, давало воно урожай чи ні [1, 407].

Однією з основних форм гноблення селянства було соціалістичне змагання. Компартія намагалася охопити соцзмаганням якнайбільше сільських трудівників. Змагалися між собою області, райони, МТС, колгоспи, бригади, ланки, ферми, окремі трудівники. Так, у Дрогобицькій області 1947 р. було охоплено соцзмаганням 20 колгоспів, 21 МТС, 16 рілних бригад, 53 ланки, 38 тракторних бригад, у Станіславській – відповідно: 29, 25, 32, 77, 32. У Чернівецькій області 1948 р. у соцзмаганні брали участь 16 тис. колгоспників, у 1949 р. – 55 тис., в 1950 р. – 102 тис. [7, 63].

Усе це вело до профанації праці селян. Переможців визначали задалегідь. Їхні виробничі показники "підкручували".

“підфарбовували”, “напомповували”. Змагання підмінялися галасливістю, намаганням виступити в пресі із найвищими зобов’язаннями [12, 95, 97]. Багато керівників усіх рангів з кар’єристських міркувань брали для своїх адміністративно-територіальних одиниць чи виробничих підрозділів рекордні, але економічно необґрунтовані зобов’язання. І хоча все це не виконувалося, верхівка отримувала фіктивні рапорти про дострокове виконання взятих соцзобов’язань.

Міфи про виконання і перевиконання соцзобов’язань були потрібні тодішньому режимові, щоб створити ілюзію динамічного розвитку аграрного сектора, експлуатувати особисті почуття й прагнення, трудову ініціативу колгоспників. Під прикриттям фіктивних показників, яких нібито досягли окремі колгоспники, завищувались норми виробітку для решти сільських трудівників, діяв тотальний контроль, взаємоконтроль та звітність, “підштовхувались” або карались відстаючі. Радянська система на прикладі передовиків прагнула узаконити вищий ступінь експлуатації колгоспників.

У новостворених колгоспах панувала низька трудова дисципліна: люди не хотіли задарма працювати. У 1950 р. 32% колгоспників Львівської області не виконали встановленого мінімуму трудоднів за перший квартал. Така картина спостерігалася у всіх західних областях України. У 1950 р. не виконали обов’язкового мінімуму трудоднів майже 45% колгоспників [15, 349]. Крім того, багато колгоспників, відбуваючи повинність, імітували видимість праці, трудилися як-небудь, без “душі”.

Проти “ледарів” було спрямовано Указ Президії Верховної Ради СРСР від 21 лютого 1948 р. “Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві і ведуть антинародний паразитичний спосіб життя”. Він був ухвалений за клопотанням уряду УРСР і ЦК КП(б)У і мав закритий характер, не пропагувався в пресі. Указ надавав колгоспникам право порушувати на зборах питання про виселення за межі УРСР осіб, котрі “підривають” колгоспне виробництво. Ззовні він нібито стимулював “демократію”, а

насправді переслідував тих, хто протестував проти рабської праці або не міг трудитися в колгоспі через віковий, сімейний чи фізичний стан і зосереджувався на індивідуальному господарстві [6, 123].

Упродовж 1948 – 1950 рр. в Україні було винесено майже 12 тис. “громадських вироків”. Окремих колгоспникам оголошувалися “попередження”, від них вимагалися письмові зобов’язання брати активну участь у колгоспному виробництві, берегти техніку тощо. У 1948–1950 рр. в Україні, в т.ч. у її західних областях, було ухвалено 20 тис. таких попереджень [15, 334].

Завдяки підневільній праці селянства, через його злиденне становище створювалася ілюзія покращення добробуту народу. 1947 р. було скасовано карткову систему. Ціни на продукти та промтовари спочатку значно зросли, але в наступні роки на окремі товари знижувалися, що трактувалося пропагандою як піклування партії про людей праці.

Одним із чинників, що характеризує загальний рівень життя населення, є стан охорони здоров’я. Важким соціальним наслідком війни стали масові епідемії, що охоплювали населення регіону. Поряд із традиційними хворобами – кором, грипом, скарлатиною – тут вирували епідемії висипного, черевного та поворотного тифів [4, 176 – 180]. У доповідній записці секретаря Волинського обкому КП(б)У І. Профілатова на ім’я М.Хрущова вказувалося: “В області велика епідемія висипного тифу, особливо в Колківському і Маневицькому районах, але нема лікарів, медикаментів, постільної білизни” [XI]. Усе це значно знижувало життєвий рівень селянства.

Певна увага приділялася будівництву житла, шкіл, лікарень, клубів, бібліотек, хат-читалень. За 1946 – 1952 рр. у Волинській області в сільській місцевості було споруджено 72,3 тис. будинків, Закарпатській – 18,8, Львівській – 17,1, Рівненській – 42,1, Станіславській – 22,9, Тернопільській – 25,3, Чернівецькій – 8,3 [11, 364]. Виділялося житло для переселенців, а також репатріантів, які в основному селилися в помешканнях депортованих радянською владою поляків, німців, татар і та ін.

На початку 50-х років розпочалася радіофікація і електрифікація. На Прикарпатті газифікували кілька сіл. Однак

більшість колгоспників на цей час користувались у побуті газовою лампою, дровами і рідко вугіллям, яких постійно бракувало. Харчувалися селяни одноманітною і малокалорійною їжею – молоком, картоплею, олією, капустою, огірками. Через матеріальну скруту велику рогату худобу, свиней, птицю, кролів, яйця, а також частково молочні продукти збували на ринках, щоб отримати гроші для купівлі найнеобхідніших промислових товарів.

Як бачимо, у досліджуваній період життєвий рівень селянства був украй низький. Воно відчувало гостру потребу в житлі, одязі, предметах першої необхідності. Таке становище селянства зумовлювалося не стільки наслідками війни, а політикою адміністративно-командної системи, яка перерозподіляла кошти передусім в інтересах бюрократичної держави.

- I. Державний архів Волинської області. – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр. 2.
- II. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). – Ф.П.5001. – Оп.7. – Спр. 192.
- III. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.П.1. – Оп.1. – Спр. 27.
- IV. ДАРО. – Ф.П.400. – Оп.1. – Спр. 37.
- V. ДАРО. – Ф.П.400. – Оп.25. – Спр. 1.
- VI. Державний архів Тернопільської області. – Ф.Р.2. – Оп.6. – Спр. 83.
- VII. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р. 2. – Оп. 7. – Спр. 1746.
- VIII. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп. 18. – Спр. 297.
- IX. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 18. – Спр. 390.
- X. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1633.
- XI. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 1113.
- XII. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 24. – Спр. 1177.
- XIII. ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 75. – Спр. 126.

1. Бюффа Д. История Советского Союза. Т.2. – М.: Международные отношения, 1990. – 632 с.
2. Визвольна Львівщина. – Львів: Б.в., 1945. – 75 с.
3. Голос України. – К., – 1992. – 20 лис.
4. Гулай В. Проблеми охорони здоров'я населення західних областей України (друга половина 40-х – 50-і роки ХХ ст.) // Проблеми гуманітарних наук. Наукові записи ДДІУ. Вип. 8. – Дрогобич: Вимір, 2001. – С.176 – 185.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х початку 50-х рр. Т.1. – Львів: Ред. видав. від. Інституту українознавства НАНУ, 1996. – 750 с.

6. Ковпак Л.В. Соціально-побутові умови життя населення в 40 – 80-і роки // Україна: друга половина ХХ століття. Нариси історії. – К.: Либідь, 1997. – С. 115 – 131.
7. Когут П. Колективізація в західноукраїнському селі. – Львів: ЛФ УАДУ, 2000. – 80 с.
8. Кушнір Б.М. Невторованими стежками. – Кам'янець-Подільський: Ред. видав. від Кам'янець-Подільського педуніверситету, 1997. – 190 с.
9. Ленартович О. Селянство Західної України у національно-визвольній боротьбі 1944-1950рр. – Луцьк: Ред. видав. від Волинського ун-ту, 1988. – 154 с.
10. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Т.2. – Львів: Просвіта, 1997. – 664 с.
11. Народне господарство Української РСР (в 1957р.). Статистичний збірник. – К.: Держстатвидав, 1957. – 535 с.
12. Сенків М. Колективізація сільського господарства в західних областях України. 1944 – 1952 рр. – Дрогобич: Відродження, 1998. – 129 с.
13. Сергійчук В. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі в 1944-1953 роках. – К.: Дніпро, 1988. – 944 с.
14. Сливка Ю.Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації...
15. Шаповал Ю.І. Мороз перед "відлигою" // Історія України. Нове бачення. Т.2. – К.: Україна, 1996. – С. 329 - 362.

Михаил Сенків. Материальный уровень жизни западноукраинского крестьянства (вторая пол. 40 – нач. 50-х гг. ХХ ст.). В статье освещается материальное положение западноукраинского крестьянства в условиях подготовки и осуществления принудительной коллективизации, а также в первые годы существования колхозного строя. Анализируя причины низкого уровня жизни крестьян, автор подчеркивает, что главными были не столько последствия войны, сколько существование административно-командной системы, которая перераспределяла средства, прежде всего в пользу тяжелой промышленности и военных программ, пренебрегая интересами тружеников.

Ключевые слова: крестьянство, уровень жизни, хлебозаготовка, частная собственность.

Mykhailo Senkiv. Financial situation of the west-ukrainian peasantry (the second half of the 40-ies – the beginning of 50-ies of the XXth century). The article is devoted to the financial situation of

the west-ukrainian peasantry in the conditions of the preparation and realization of the forcible collectivization in the agriculture and also in the first years of the existence of the kolkhoz system. Analysing the causes of the peasants' low standard of life the author stresses that the main of them were not so much the consequences of the war but the existence of the administrative commanding system which redistributed means and resources, first of all in favour of the heavy industry and military programs ignoring the interests of the working people.

Key words: peasantry, living conditions, bread-storage, state loan, working hours, collective farm, private ownership.